

Vývojová dynamika současné spisovné češtiny

Alois Jedlička

1. O tom, že se každý živý jazyk mění, není potřeba přinášet důkazy. Mnohdy se jazyk mění rychleji, než si myslíme. Svědectví o tom nám poskytuje i posledních padesát let vývoje českého jazyka v osvobozené vlasti.[1] Vezmeme-li dnes do rukou noviny staré padesát let, zjistíme to nad jiné názorně. Není to snad jen tím, že se změnil obsah podávaných zpráv, ale změněný je i sám jazyk, soustava jeho prostředků. Přesvědčíme se o tom i tím, podíváme-li se do časopisu *Naše řeč*, který začal před více než padesáti lety vycházet, a všimneme-li si, jaké nedostatky ve vyjadřování vytýká, popř. které otázky jako aktuální a sporné řeší.

Padesát let v životě jazyka není dlouhá doba. Považujeme takové období zpravidla za jazykovou současnost.[2] Jazyk ovšem není ani v tak krátkých obdobích neměnný. Napětí mezi starým a novým, mezi tím, co vzniká, proniká, uplatňuje se, a mezi tím, co ustupuje, mizí, zaniká, je v živém jazyce přítomno stále. V jazyce je stálý pohyb, můžeme proto sledovat jeho vývojové procesy a vývojové tendence.

Tento **pohyb v jazyce** pozoruje každý jeho uživatel, není to ovšem pozorování objektivní. Často se stává, že běžný uživatel jazyka považuje za nové prostě to, co je mu dosud neznámo, ať jde o nové slovo, nebo o nový tvar nebo o nějakou novou konstrukci. Zároveň se u běžných uživatelů setkáváme s projevy nedůvěry k tomu, co považují v jazyce za nové. S nedůvěrou a podezřením je přijímáno každé nové slovo, které se v jazyce objeví. Jako školský příklad můžeme uvést projevy nesouhlasu, který doprovázel slova *ministryně*, *pečivárna* při jejich vzniku — i když jde o slova správně tvořená a potřebná; větší a trvalejší je nesouhlas, jde-li o slova nahrazující slova starší z důvodů, které nejsou nesporné (*požárník*, *počističovač*). Týká se to ovšem především prostředků jazyka publicistiky, zčásti i vyjadřování odborného, nikoli však uměleckého (tam je naopak novost, neotřelost, neobvyklost žádoucí a považuje se za jeden ze znaků tohoto stylu).

Jazykovědci se ovšem nemohou spokojit s tím, co se v jazyce jeví jako nové nebo změněné na základě subjektivní zkušenosti; usilují o objektivní poznání jazykové skutečnosti, jejich cílem je i vědecké studium vývojového pohybu současného jazyka. Jde o to zjistit, co je v současném jazyce pevné, ustálené a co je ve vývoji, co proniká nebo ustupuje. Přicházíme přitom k závěru, že současný jazyk vlastně ani do všech podrobností neznáme.

O současném jazyce se téměř v každé době tvrdívalo, že je v úpadku. Jsou období, kdy tomu tak skutečně bylo (např. v češtině v období pobělohorském). Skutečný úpadek jazyka souvisí zpravidla s omezením jeho funkcí, s jeho potlačováním, s malými možnostmi jeho uplatnění. Od úpadku nebo nedobrého stavu jazyka samého je však třeba odlišit nedostatky v jeho užívání. Ty samy o sobě ještě nejsou svědectvím o úpadku jazyka, mohou ovšem, jsou-li hromadné a trvalejšího rázu, k úpadku jazyka přispívat. Setkáváme se s nimi také tehdy, dostává-li se

spisovný jazyk do nových úloh, rozšiřuje-li se počet jeho uživatelů, mění jejich sociální složení. Příčiny nedostatků v užívání jazyka jsou ovšem mnohem hlubší a širší; můžeme je hledat vůbec ve vztahu národního společenství k jazyku, v poměru představitelů jeho politického i kulturního života ke kultuře vyjadřování, v celkové politické i společenské atmosféře, v chybách a nedostacích jazykové výchovy školské aj.

Příkladem toho může být i poslední období vývoje našeho jazyka a národní jazykové kultury. Shodneme se jistě v tom, že ne jazyk byl v posledním období v úpadku, ale že se projevil úpadkové rysy jazykové u některých jeho uživatelů i v některých oblastech jeho užívání (např. v oblasti publicistiky v období schematismu a politických deformací, v oblasti administrativního vyjadřování v souvislosti s byrokratickodirektivním systémem řízení ap.). A jistě se shodují i naše zkušenosti, že po loňském lednu stoupla nejen politická aktivita, ale v převážné většině i jazyková úroveň veřejných jazykových projevů a zvláště také projevů naší mládeže.

Můžeme se i dnes dovolat slov K. Čapka z jeho známé *Chvály české řeči*: „Chtěl bych umět napsat vše, co dovedeš vyjádřit (mateřská řeči); chtěl bych užít aspoň jedinkrát všech krásných, určitých, živoucích slov, která jsou v tobě. Nikdy jsi mi neselhala; jen já jsem selhával, nenacházeje ve své tvrdé hlavě dosti vědomí, dosti povzletu, dosti poznání, abych to vše přesně vyjádřil. Musel bych žít sterým životem, abych tě plně poznal; doposud nikdo neshlédl vše, co jsi; ještě jsi před námi, tajemná, překypující a plná dalekých výhledů, budoucí vědomí národa, který vzestupuje.“

2. Objektivní poznávání současného spisovného jazyka a studium jeho vývojového pohybu patří k důležitým úkolům současné jazykovědy[3]. V české lingvistice se zakládá na určitých předpokladech, teoretických i programových, s nimiž skupina českých jazykovědců vystoupila už v třicátých letech. Mám na mysli **teorii spisovného jazyka**[4], jejíž základy položili akad. B. Havránek a V. Mathesius před téměř 40 lety, a programové vystoupení členů Pražského lingvistického kroužku (PLK) ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932), při němž V. Mathesius, jeden ze zakladatelů PLK, vyslovil požadavek plného vědeckého poznání současného spisovného jazyka jako předpoklad vědecky řízené péče o spisovný jazyk[5]. Požadavek tehdy proklamovaný byl – pokud jde o konkrétní výsledky – splněn zatím jen zčásti: byl zpracován popis současné spisovné slovní zásoby v *Příručním slovníku jazyka českého* (1935–1957) a v novém *Slovníku spisovného jazyka českého* (dosud vyšly 3 díly A-U, poslední vychází v sešitech), postupně se v Ústavu pro jazyk český zpracovává popis slovotvorného systému spisovné češtiny (zatím vyšly dva svazky obsáhlé monografie *Tvoření slov v češtině*[6]); nově byl právě z hlediska dynamiky zpracován popis českého fonologického systému J. Vachkem[7]. Postupně je však tento požadavek plněn i dílčími studii o jednotlivých jevech jazykové stavby v plánu morfologickém a syntaktickém.

Důležitým výtěžkem jazykovědy funkčně strukturální je rozlišení **synchronního a diachronního pohledu** na jazykové jevy,

rozlišení popisu jazykového systému v dobovém průřezu a popisu vývoje tohoto systému. Při dalším propracování této problematiky se došlo k důležitému poznání, že se synchronie nemůže ztotožňovat se statikou a diachronie s dynamikou. To znamená, že se i při synchronním zkoumání zjišťuje dynamika systému, odhalují se jevy, které mají tendenci nově a plně pronikat a uplatňovat se, a naproti tomu jevy, které ustupují, ztrácejí své místo v systému. Toto poznání se spojuje s rozlišením jevů systémově centrálních a jevů v daném časovém rozmezí jen periferních. (Této problematice byl věnován 2. svazek sb. Travaux linguistique de Prague [8].) Je však třeba ještě připomenout, že se synchronní studium neomezuje na poznávání současného, dnešního jazyka a naopak diachronní studium jen na poznávání minulých epoch jazykového vývoje: právě nová česká jazykověda podala důkazy toho, že se synchronní metodou s prospěchem studují starší období jazykového vývoje a že diachronní pohled může být uplatněn i při studiu současného jazyka.

Heslovité a zjednodušené připomenutí těchto několika obecných tezí dnešní české jazykovědy jsem považoval za vhodné předeslat vlastním výkladům o dynamice současného stavu spisovné češtiny, rovněž ovšem jen zkratkovitým a přiměřeně zhuštěným, ilustrovaným příklady, které jsou aktuální i z hlediska kultury současné spisovné češtiny.

Alespoň poznámkou je třeba se ještě zmínit o pojmu **současný jazyk**: Jeho vymezení z hlediska časového rozsahu toho, co rozumíme současností, je závislé na změnách, které v daném spisovném jazyce i z hlediska působení vnějších činitelů probíhají: současnost se ve vývoji spisovné češtiny zhruba chápe v časovém rozmezí padesáti šedesáti let, tedy v rozpětí tří generací, zatímco např. u současné spisovné slovenštiny se někdy zužuje na pouhých třicet let. V každém případě však i toto chápání, jakkoli časově rozdílné, nás vede k tomu, abychom si uvědomovali i generační rozdíly v postoji k normě spisovného jazyka a v jejím skupinovém hodnocení.

3. V současné spisovné češtině jsme svědky vývojového pohybu ve všech rovinách jazykové stavby: v rovině fonologické, morfologické, syntaktické, lexikální i v rovině stylové. Výsledkem tohoto pohybu jsou pak projevy dynamičnosti v jejím systému. Pohyb a vývojové procesy probíhají v jednotlivých rovinách nerovnoměrně, a třebaže jsme si v základu vědomi platnosti teze o tom, že pohyb, změny uvnitř jedné roviny mívají za následek i změny v jiných rovinách systému, nemůžeme rozdíly v průběhu, stupni i míře vývojových procesů mezi jednotlivými rovinami nevidět.

Procesy, které v současné spisovné češtině probíhají, jsou působeny také činiteli vnějšími, mimojazykovými. Tito činitelé se v jisté míře uplatňují i ve vývoji jiných současných spisovných jazyků, ale v každém z nich, tedy i ve spisovné češtině mají své specifické projevy. Jako činitele s působností nejvšeobecnější bychom mohli uvést charakter současné řečové komunikace. Na stav jazyka, na změny jeho systému má nesporně vliv i způsob jeho fungování, sociální složení a charakter jeho uživatelů. Charakter dnešní řečové komunikace je určován změněným poměrem mezi veřejnými projevy mluvenými a psanými, změnami v úloze, významu i

podílu jednotlivých spisovných stylových typů, především typu publicistického v současné komunikaci, a způsobem šíření a zprostředkování spisovných projevů. Zvýšený podíl veřejných projevů mluvených, v nichž je tlak spisovné normy i možnost jejího dodržování, zvláště pokud jde o projevy ne plně připravené, slabší než u projevů psaných, podporuje pronikání a uplatňování prvků jazyka běžně mluveného.[9]

Zhruba můžeme říci, že se tyto vnější podmínky, za nichž dnešní spisovná čeština funguje, projevují trojím napětím: napětím mezi normou spisovnou a normami jazyka běžně mluveného, napětím mezi normou specificky psanou (souborem prostředků specifických pro jazyk psaný) a specificky mluvenou (souborem specifických prostředků mluveného jazyka, vyhraněných zpravidla v projevech spontánních) a konečně napětím mezi tendencí stylově diferencující (projevující se posilováním rysů stylově specifických, vyhraněných) a stylově jednotící.

4. Výsledkem tohoto napětí jsou často **variantní jevy** ve spisovné normě.[10] Do spisovné normy pronikají jako variantní některé prostředky jazyka běžně mluveného; zpočátku jsou zpravidla vázány na stylovou vrstvu hovorovou v protikladu k vrstvě neutrální nebo knižní, postupně mohou nabývat i platnosti neutrální (viz dále). Je tomu tak především u prostředků hláskové a tvarové stavby.

a) V **hláskové stavbě** jde o uplatňování fonému *í* na úkor *é* v některých slovních typech a formách (u sloves typu *létat* – *lítat*, *zalévat* – *zalívat*, *obléknout* – *oblíknout*, u 2. stupně příslovcí jako *lépe* – *líp*, *méně* – *míň*, v zdobnělinách typu *pramének*, *kolénka* – *pramínek*, *kolínka* aj.).

b) V **tvarech**[11] nacházíme příklady takovýchto variant např. u podstatných jmen v 6. p. množ. čísla mužských jmen neživotných (v *balíčcích*, *na schůdcích* – v *balíčkách*, *na schůdkách*), u zájmen 4. p. jedn. čísla zájmena *ono*: *je* – *ho*, 2. p. zájmena *já*: *mne* – *mě*, 2. p. zájmena *on*: *bez něho* – hovor. *bez něj*. Hojně jsou varianty zastoupeny v tvarové soustavě sloves, zpravidla s jasným stylovým rozlišením. Dvojí tvary existují v přítomném čase sloves typu *maže/mazat* (1. os. jedn. *mažu* – kniž. *maži*, 3. os. množ. *mažou* – kniž. *maží*), pronikají i u typu *kryje*, *kupuje/kryt*, *kupovat* (1. os. jedn. *kryji*, *kupuji* – hovor. [třebaže ještě kodifikací nepřipouštěné] *kryju*, *kupuju*, 3. os. množ. *kryjí*, *kupují* – hovor. *kryjou*, *kupujou*); dále v 1. os. množ. sloves těch typů, které mají 1. os. jedn. zakončenou na *-u*, *-i* (*neseme*, *pečeme*, *tiskneme*, *kupujeme* – hovor. *nesem*, *pečem*, *tisknem*, *kupujem*), plně se uplatňují dvojtvary u sloves typu *pečí* (1. os. jedn. *peču*, *tluču* – kniž. *peku*, *tluku*, 3. os. množ. *pečou*, *tlučou* – kniž. *pekou*, *tlukou*, rozk. zp. *peč*, *tluč* – kniž. *pec*, *tluc*; a v značné míře u sloves typu *napnout* (inf. *přetnout* – kniž. *přetít*, přič. min. *napnul* – kniž. *napjal*, přič. trp. *vypnut* – *vypjat* aj.).

U většiny těchto tvarů pozorujeme probíhání procesu, který můžeme nazvat **stylovou neutralizací** prvků původem hovorových. Tento proces probíhající v současné spisovné češtině má své další důsledky, a to vytlačování některých forem původně neutrálních do sféry knižní: tak je

tomu s knižním dnes inf. na *-ti*, s tvary *peku, pec, tluku, tluc* (a přece tyto tvary byly do r. 1957 kodifikovány jako jediné správné), ale zčásti už i s tvary typu *maži, káži*. Zvláštní je situace u inf. sloves typu *pečí*: [12] inf. na *-ct* (*říct* aj.) má zatím ráz hovorový, inf. na *-ci* ráz vysloveně knižní; chybí tu tedy člen neutrální, ale této platnosti postupně nabývá inf. na *-ct* (je to i chyba strohé a často archaické kodifikace, že této platnosti dosud nenabyl proto, že nebyl kodifikován ani jako hovorový).

c) Také v oblasti **slovesných vazeb** pozorujeme vývojový pohyb, který je jednak určován vnitřním vývojem systému, jednak podporován činiteli vnějšími. V jazykovém systému můžeme zjišťovat ústup genitivních vazeb adverbálních v té míře, jak se posiluje postavení akuzativu jako výhradního pádu předmětového (mohu tu poukázat na práci prof. K. Hausenblase o vývoji předmětového genitivu [13]) a zároveň vyhraňování genitivu jako pádu pro vyjadřování vztahu jmen (svědčí o tom případy jako *dům módy, potravín, obuvi* ap.). Pronikání akuzativních vazeb je podporováno jak působením jazyka běžně mluveného, tak podle mého názoru v některých případech i vlivem slovenštiny, která zde má vazby akuzativní. Týká se to sloves *užít, použít, užívat, používat, nabýt, dobýt*; jsou tu i rozdíly generační a ve využití samozřejmě stylové: genitiv jako prostředek ustupující má ráz knižnější, drží se u jmen abstraktních, s významem přeneseným a v některých ustálených, frazeologizovaných spojeních (*pozbyt platnosti, nabýt důvěry, převahy, dobýt velkého, zaslouženého uznání* ap.). Tendenci ke změně pozorujeme i u některých jiných sloves, např. *dosáhnout* (zde naopak ve významu přeneseném: *úspěch, cíl* ap.), ovšem u dalších sloves se genitivní vazby drží pevně (tam, kde jsou podporovány sémanticky, vyjadřují význam dotyku, cíle, částečnosti ap.). – U slovesa *učit se, naučit se* proniká rovněž vazba se 4. pádem vedle původní vazby se 3. pádem; i zde je tento vnitřní proces podporován vnějšími vlivy (vlivem ruským a slovenským). Naopak u některých sloves majících spisovnou vazbu se 4. pádem objevuje se hyperkorektně vazba s 2. pádem: *získat si oblibu*, ale hyperkorektně: *získat si zásluh*. Kontaminací se nahrazuje původní vazba se 4. pádem u sloves *předejít (předcházet), zamezit* vazbou s 3. pádem podle vazby významově blízkého slovesa *zabránit: předejít (předcházet), zamezit nemocem* podle *zabránit nemocem*.

Vedle těchto případů, kdy je působení možných vnějších vlivů v souladu s procesem probíhajícím v systému samém, jsou ovšem i případy, kdy vnější vlivy působí rušivě, odporují vnitřnímu jazykovému vývoji, porušují stabilitu: tak je tomu např. u vazby *zúčastnit se na něčem* (s možným vlivem slovenským), i když bychom i zde mohli myslet na uplatnění předložkové vazby jako na rys vývojový, ale zvláště u vazby *pracovat (nad něčím), práce nad něčím*, kde jde o působení mechanických překladů z ruštiny.

Variantní jevy tvaroslovné normy jsou zpravidla omezeny na dvojici prostředků. Jen zcela výjimečně se setkáváme s trojicí variantních prostředků (např. v přítomných tvarech slovesa češe/česat: 1. os.

jedn. *češu – češi – česám*, 3. os. množ. *češou – češí – česají*). Nikdy však není ani tato trojice tvarů stylově rozlišena tak, že by každý z jejích členů náležel do jiné ze tří stylových vrstev spisovného jazyka, hovorové, neutrální a knižní. Variantní tvarové dvojice jsou zpravidla rozlišeny tak, že je jeden člen stylově příznakový (hovorový nebo knižní) a druhý stylově neutrální. Např. ve dvojici tvarů *peču – peku, napnul – napjal, jít – jíti* mají tvary *peku, napjal, jíti* stylový příznak knižnosti, kdežto tvary *peču, napnul, jít* jsou stylově neutrální, ale protože se shodují s tvary běžně mluveného jazyka, fungují zároveň jako prostředky hovorové v projevech běžně dorozumívací funkční oblasti. Ve dvojici tvarů *neseme, slibujeme – nesem, slibujem* jsou stylově příznakové, a to hovorové, tvary *nesem, slibujem*; jsou proto vyloučeny v projevech stylově nadnesených, např. v manifestačních prohlášeních, v slavnostních projevech ap., kde naopak úlohu adekvátního knižního prostředku přijímá tvar *neseme, slibujeme*.

O tom, jak je možno využít variantních forem k účelům slohovým, podává nám svědectví např. tento úryvek Werichova textu z dopisu Wiliamu Shakespearovi (1964):

Oj, já nemám zimu rád, Mistře! Těším se na jaro jako kluk. Těším se na zázrak cibulek, ve kterých je zaklet list i s květem a na tu chvíli, až na povel sluníčka celá ta krása vyskočí z vlažné země. Těším se na kosa, starého kamaráda z loňska... Na lepkavé pupence se těším, na klíčící klíčky ke krátkému pocitu štěstí. Neboť jsem rád, že jsem naživu.

Že žiju, dýchám, že miluji, že doufám, že pochybuji, že sním, pláču, směju se, že se bojím, že mám roli na tomto velkém bláznů divadle.

Už aby bylo jaro, Mistře, a zima byla šťastně za námi.

(Jan Werich ...tiletý)

I na tomto příkladě je možno ukázat, že variantnost neznamena libovůli, nýbrž řád, a za druhé, že variantnost existuje i uvnitř spisovné normy, ovšem stylově rozvrstvené a diferencované.

d) Variantní jsou také některé **prostředky syntaktické**. Stylově rozlišena je dvojí konstrukce s infinitivem typu *Je vidět Sněžku/Je vidět Sněžka*, [14] kde konstrukce *Je vidět Sněžka (byla slyšet hudba, je znát únava)* má ráz hovorový (je totožná s konstrukcí obvyklou v běžně mluveném jazyce). V některých případech je variantnost dána rozdílem v lexikálním obsazení gramatického prostředku v syntaktické konstrukci. Tak je tomu ve variantním obsazení vztahných vět vztahnými zájmeny: hovorový ráz mají věty s absolutním *co* [15] proti větám s *který* nebo s poněkud knižním *jenž*: *Já jsem z generace, co (která, jež) se naučila nevěřit*.

Vedle těchto případů variantnosti v syntaxi, která zhruba odpovídá podobným jevům v jiných rovinách jazykové stavby, je třeba si všimnout složitějších vztahů v soustavě syntaktických prostředků právě z hlediska napětí mezi jazykem specificky mluveným a specificky psaným. Nejde zde jen o protiklad prostředků běžně mluvených s důrazem na jejich mluvenosti a spisovných s důrazem na jejich psanosti, ale o protiklad rysů vyznačujících

mluvené a psané projevy právě jen z hlediska jejich promluvové realizace, nikoli z hlediska jejich noremní povahy (tj. jejich spisovnosti nebo nespisovnosti).

Charakteristickým rysem syntaktické stavby jazyka mluveného ve srovnání se stavbou jazyka psaného je její uvolněnost v protikladu ke kompaktnosti vyznačující jazyk psaný. A právě tyto rozdíly ve vnitřním uspořádání větné stavby jsou důležitým pramenem napětí v současné syntaxi. [16]

K prostředkům **kompaktní stavby** větné, které jsou charakteristické pro jazyk psaný a nevyskytují se v podstatě v jazyce mluveném, patří konstrukce polovětné – konstrukce přechodníkové (a), infinitivní (b) a přívláskové se slovesnými adjektivy (na *-e/ný, -tý, -lý, -cí /-ící, -oucí, -v/ší [c]*) a dále konstrukce jmenné povahy s podstatným jménem slovesným (d) nebo dějovým (e).

Např.: a) *A tak mi nezbývá, nemaje jiné příležitosti, než abych Vás obtěžoval tímto dopisem.* (J. Werich) – *Příkrčivši se k otci, šeptala.* (Rais)

b) *Realizovat tento program se Václavkovi nepodařilo beze zbytku.* (K. Chvatík)

c) *Je to cesta široce založených uměleckých monografií, pojatých jako syntetický obraz doby.* (K. Chvatík) – *Lze pozorovat tendenci směřující proti uvedeným vlastnostem.* – *Výtvarníci sdruživší se ve známou skupinu...*

d) *Teoretik usilující o vybudování vědeckých kritérií a metod v literární vědě... / usilující vybudovat vědecká kritéria... / usilující o to, aby vybuodoval...*

e) *Při obecném vzestupu národního vědomí došlo k přecenění hodnot vlastního národa.* – *S příklonem k domácím hodnotám rostl odpor ke všemu cizímu.* (J. Kutnar)

Konstrukce polovětné i uvedené konstrukce další souvisí s tendencí po nominalizaci větné stavby, která je příznačná zvláště pro odborné vyjadřování. Projevů této tendence je ovšem více: patří k nim i konstrukce s přísudkem sponově jmenným v knižních spojeních *být nositelem, výsledkem, plodem, výrazem, znakem, součástí* aj., konstrukce s opisným pasívem, konstrukce jmen s genitivní závislostí aj. Všechny tyto konstrukce jako specificky spisovné a svou stylovou platností většinou knižní se v současné češtině rozvíjejí, jsou pevnou součástí normy spisovného jazyka, využívá se jich adekvátně v některých stylech (zvláště ve stylu odborném, [17] zčásti ve stylu publicistickém a podle estetických norem i ve stylu uměleckém). Představují jeden proud ve vývoji syntaxe současné spisovné češtiny.

Z hlediska noremního jsou všechny tyto prostředky „správné“. Konstrukce přechodníkové i přívláskové konstrukce se zpřídavněným přechodníkem minulým jsou výrazně knižní, mají i omezenější frekvenci, ale nelze je obecně považovat za prostředky zastaralé nebo ojedinělé, jak se někdy soudí. Při užití všech uvedených prostředků v jazykových projevech záleží

vždy na adekvátnosti ke stylovému charakteru projevu i na stylizační schopnosti a zkušenosti autora.

Z hlediska didaktické problematiky je třeba právě těmto specifickým prostředkům psaného jazyka věnovat pozornost, protože těm se musejí žáci ve skutečnosti učit. Přitom právě jejich větší abstraktnost souvisící s jejich nominálním charakterem i jejich vázanost na knižní styly činí z nich prostředky, jejichž plné pochopení i aktivní zvládnutí je možné teprve na vyšším stupni školském.[18]

K prostředkům **uvolněné stavby větné**, charakteristickým pro projevy spontánně mluvené, lze počítat volné přiřazování vět (a) (které se nekryje s parataxí, třebaže s ní zdánlivě splývá), parentetické (vsuvkové) vkládání vět (b), vytýkání větných členů (c), jejich osamostatňování (d).

Např.: a) Dnes půjdu brzo spát, nevím sice, jestli usnu, ale půjdu brzo spát, Pavel odjel odpoledne do Bratislavy, já zítra ráno letadlem do Brna a dál autobusem, Zdenička zůstane dva dny sama doma, vadit jí to nebude, moc o naši společnost nestojí, ... (*M. Kundera*)

b) Vědecká fantastika (*zůstaneme u produkce socialistického světa*) se obvykle snaží o přímou anticipaci budoucnosti. (Lit. nov.)

c) *Drsní Babelovi hrdinové*, to jsou lidé běhu věcí. (Plamen)

d) Až sem voněly lípy. A růže. (Fr. Šrámek) — *Jdou. K svítícím vodám. K černým habrům. Bahnem a vodou. Po úzkých, rozkymácených lávkách, které pod bagančaty popraskávají.* (Fr. Kubka)

Tyto prostředky jsou sice spjaty s mluveností projevu, s jeho spontánností, ale využívá se jich v některých druzích projevů nejen jako prostředků mluvenosti a zároveň emocionality, nýbrž přijímají v nich specifickou úlohu: prostého přiřazování vět a osamostatňování větných členů se využívá jako prostředků příznačných pro techniku výstavby textu v moderní próze[19]; dosahuje se jimi plynulého rozvíjení dějových složek bez vyjadřování časových nebo příčinných vztahů na straně jedné (při prostém přiřazování) a výrazného členění textu spojeného se silným významovým zdůrazněním na straně druhé (při osamostatňování větných členů); parentetického vkládání vět se využívá jako prostředku významové hierarchizace i v psaném odborném textu; vytýkání větných členů slouží jako prostředek významového vyčlenění tématu i v citově neutrálních výpovědích ap. Nejde tedy u všech těchto prostředků jen o prosté přenesení prostředků mluvené syntaxe i s jejich vlastnostmi vyplývajícími z primární mluvenosti, ale o jejich specifické a autonomní rozvíjení v nové funkci bez přímé souvislosti s výchozí oblastí mluvených projevů. Zjišťujeme tedy, že shoda formy neznamená ještě shodu funkcí. Jako prostředky (běžně) mluveného jazyka jsou spjaty s podmínkami, za nichž se realizují projevy sloužící běžnému dorozumívání (spontánnost, nepřipravenost); jako prostředky adaptované pro spisovný jazyk mají speciální funkce i se zřetelem k funkčním stylovým typům.

Tento rozvoj konstrukcí a prostředků souvisících s uvolněnou větnou stavbou (která je v základě charakteristická pro spontánní projevy

mluvené) i ve spisovném jazyce (bez zachování rysů mluvenosti) je výsledkem výše uvedeného napětí, které vytváří dynamiku syntaktické stavby dnešní spisovné češtiny.

Vedle prostředků formálně shodných s prostředky běžně mluveného jazyka existují ve spisovné češtině některé prostředky sice formálně odlišné, které však můžeme ze synchronního hlediska uvést ve vztah k synonymním konstrukcím běžně mluveného jazyka. Společným znakem těchto spisovných prostředků je zastření uvolněné stavby větné, a to **formální hypotaxí**. Můžeme přitom mluvit o procesu formální hypotaktizace a zahrnout do něho jevy, které byly dosud vykládány a také hodnoceny izolovaně. Starší teorií byly často paušálně z různých důvodů odmítány jako nesprávné.

Základním prostředkem hypotaktizace je užití vztažných slov (zájmen nebo příslovcí) zpravidla místo odkazovacích a navazovacích výrazů příznačných pro prostředky spjaté s uvolněnou větnou stavbou:

Hudba //, *ta* dovede uchvátit.

Je to hudba, *kteřá* dovede uchvátit.

Vyhraněný protiklad kompaktní větné stavby: *Ze všeho nejraději měl knihy* a uvolněné stavby: *Knihy, ty měl ze všeho nejraději*, je zmírněn modifikovanými typy s formální hypotaxí:

a) *Byly to knihy, které měl ze všeho nejraději.*

b) *Co měl ze všeho nejraději, byly knihy.*

Přitom tzv. výtýkáci opis [20] (typ a) je svým východiskem nesporně vázán na psaný jazyk (v češtině býval odmítán jako galicismus, ale jde ve skutečnosti o evropeismus rozšířený téměř ve všech evropských jazycích), šířil se zvláště ve stylu uměleckém, ale dnes proniká i do mluvené publicistiky. Typ b) má oporu i v mluveném jazyce, ale dnes ho v hojné míře využívá i psaná publicistika a odborný styl (v některých oborech humanitních).

Současná spisovná čeština má tak k dispozici bohatý repertoár prostředků od neutrálního vyjádření kompaktního přes vyjádření se zastřením uvolněné stavby až po vyhraněný typ uvolněné stavby s tzv. samostatným členem:

Hudba dovede uchvátit

Je to hudba, *kteřá* dovede uchvátit

Co dovede uchvátit, je hudba

Hudba, *ta* dovede uchvátit

V souvislosti s těmito procesy můžeme uvést i konstrukce s tzv. **nepravými větami vztažnými**. Srovnáme-li je se synonymním vyjádřením s volně přiřazenou větou hlavní, často připojenou navazovacím nebo odkazovacím zájmenem *ten*, vidíme, že se od nich formálně liší právě vztažným zájmenem (*který, což* atp.):

Bartoš se vyhoupl na stůl, *a to* dělával často

Bartoš se vyhoupl na stůl, což dělával často

Je ovšem pravda, a to se Kantovi ne zcela právem zaslívá, ...

Je ovšem pravda, což se Kantovi ne zcela právem zaslívá, ...

V pondělí se sešla sklizňová komise a (ta) konstatovala...

V pondělí se sešla sklizňová komise, která konstatovala...

Tyto nepravé věty vztažné, šířící se zvláště v publicistickém stylu, mají své omezení. Stírá se zároveň významový vztah, který ovšem není ani v parataktickém spojení explicitně vyjádřen (např. význam příčiny), a tím se stávají ještě méně výrazově sdělné.

Zmnožení vyjadřovacích možností vázané na spisovný jazyk a spojené se stylovou diferenciací můžeme pozorovat i při vyjadřování **kontrastně konfrontačního vztahu**. Tento vztah se vyjadřoval dříve především prostředky parataktickými, např. spojkou *kdežto*, ale v novější době pronikají v nestejně míře i konstrukce se spojkovými výrazy *zatímco*, *jestliže*, *aby*, *když*. [21] Jde o spojení hypotaktická, v nichž se využívá spojek typických původně pro vyhraněný druh subordinačního vztahu: typické podmínkové spojky *jestliže*, typické účelové spojky *aby* i typické časové spojky *když*. V jejich novém užití vystupuje do popředí funkce obecně hypotaktizující a význam stavění obsahů vět do protikladu. Podrobně psal o všech těchto konstrukcích Fr. Daneš a o větách se *zatímco* K. Hausenblas. Spokojím se proto jejich obecnou stylovou charakteristikou, která má především význam pro praxi: Nejrozšířenější jsou věty se spojovacím výrazem *zatímco*, které vytlačily synonymní konstrukce se spojkou *kdežto* do sféry poněkud knižní (*Zatímco metody pro strukturní studium veršované poezie jsou již propracovány*, zápasí studium prózy metodicky stále s potížemi). Výrazné stylové omezení na projevy publicistické a zvláště na projevy esejistické mají věty s *jestliže* (*Jestliže lidová pohádka užívá obrazného pojmenování spíše sporadicky*, Kubín ho používá často záměrně). — Věty s *aby* se vyvinuly jako řídký prostředek v uměleckém stylu, z hlediska noremního byly však ne zcela správně omezovány na obrazné vyjadřování, k vyjádření významu ‚zemřít‘; nově pronikají i do stylu publicistického, někdy manýrovitě (Neukáznění rekreanti lámou mladé větve stromů, *aby je po několika metrech jako nepohodlnou přítěž odhodili*). — Věty s *když* se šíří hlavně v publicistice sportovní a nabývají tam charakteru šablon mechanicky užívaných (Slavie nakonec prohrála, *když ještě v prvním poločase vedla 1 : 0*).

Nemohu se v krátkém referátu dotknout všech procesů, které v současné spisovné syntaxi probíhají. Omezil jsem se především na některé výsledky těchto procesů, na zmnožování prostředků v širokém smyslu variantních. Využívá se k tomu jak některých vlastních prostředků syntaxe (běžně mluveného jazyka, tak jejich spisovné modifikace, projevující se formálním přijetím některých typických rysů psané syntaxe. Obohacování vyjadřovacích možností o prostředky významově i funkčně odstíněné je nesporným kladem. Zároveň však klade na uživatele větší nároky; nesmí vést k mechanickému užívání těch prostředků, které se nově uplatňují,

nýbrž k užívání opřenému o poznání jejich specifické funkční i stylové platnosti.

e) Také v rodině **lexikálně sémantické** si můžeme alespoň ilustračně ukázat na to, jak se zhodnocení jevů musí opírat o zjištění synchronních vztahů mezi jednotkami slovní zásoby i o poznání procesů, které zde probíhají. Mám na mysli dva protikladné procesy, které se v dnešní pojmenovací soustavě výrazněji projevují a které jsme také začali z hlediska spisovné normy nově hodnotit. Jde o tzv. proces **univerbizace** a jeho výsledky, univerbizovaná jednoslovná pojmenování, a jemu protikladný proces, který můžeme nazvat **multiverbizací**, [22] a jeho výsledky, multiverbizovaná víceslovná pojmenování. V této dvojici nejde o prostý protiklad pojmenování jednoslovného a víceslovného: univerbizovaná jsou taková jednoslovná pojmenování, která vznikají a existují na pozadí synonymních pojmenování víceslovných: *minerálka* – minerální voda, *pololetky* – pololetní prázdniny, *Václavák* – Václavské náměstí ap. Jako multiverbizovaná můžeme naopak označit jen ta víceslovná pojmenování, která se přijímají a hodnotí na pozadí synonymních pojmenování jednoslovných: *provést důkaz* – dokázat, *najít uplatnění* – uplatnit se, *spotřebitelská veřejnost* – spotřebitelé, *neobvyklým způsobem* – neobvykle aj. Mezi oběma způsoby stavby pojmenování existuje napětí, které vyúsťuje v diferenciaci funkčně stylovou, zčásti i vrstevní (resp. útvarovou). Univerbizovaná pojmenování jsou charakteristickým prostředkem běžného dorozumívání, jsou tedy vlastní těm útvarům a vrstvám, které fungují v projevech funkční stylové oblasti běžně dorozumivací (tzn., že jsou to prostředky v rozpětí mezi slangem a hovorovostí [spisovnou]). [23] Jejich víceslovná synonyma mají ráz prostředků vázaných na projevy veřejného styku (zvláště na oficiální projevy administrativní, odborné, srov. např. dvojici *pololetky* – *pololetní prázdniny* aj.). Multiverbizační jednotky jsou ve srovnání se synonymními pojmenováními jednoslovnými, které mají platnost neutrální, a tedy širokou možnost využití, rovněž stylově příznakové: některé jsou i jemně významově odlišeny (spojení typu *provádět výzkum, opravy* aj. vyjadřují ve srovnání s prostým slovesným označením děje [*zkoumat, opravovat* aj.] zpravidla složitější, organizovanou činnost, akci), jiné jsou příznačné pro publicistický styl (*spotřebitelská veřejnost, divácké kruhy* – [televizní] diváci), jiných, především víceslovných výrazů příslovečných může být využito jako poněkud knižních variant, např. ve stylu uměleckém (*tichým hlasem* – *tiše*). Je příznačné, že se v starší poradenské činnosti často zjednodušeně odmítaly jak jednotky univerbizační (omezovaly se na obecný jazyk nebo na slang), tak jednotky multiverbizační (hlavně typu *provádět důkaz*, ale i příslovečné výrazy *neobvyklým způsobem* ap.) bez jemnější funkční nebo stylové diferenciaci.

Bylo by zajímavé a užitečné promluvit ještě o mnoha jiných jevech v oblasti slovní zásoby, [24] ať z hlediska aktuálních procesů, které v současné slovní zásobě probíhají, nebo z hlediska noremního a stylového hodnocení prostředků, důležitého pro jazykově výchovnou činnost. Samostatného výkladu by zasloužilo sledování procesu **internacionalizace** [25] výrazně

se uplatňujícího v současné slovní zásobě (jeho projevem je i hojný vznik tzv. hybridních složenin[26]) a jemu protikladného procesu **nacionalizace**, který se dnes projevuje jen jako dílčí proces např. v terminologii sportovní (srov. proniknutí domácích názvů jako *odbíjená, košíková, střední útočník, obránce* a ústup synonymních názvů cizího původu jako *volejbal, basketbal*, nebo jejich vytlačení do sféry slangové, např. *centrforvard, bek* aj.). Bylo by možno se zmínit o procesu **specializace** (terminologizace) a jemu protikladném procesu **determinologizace**,[27] který vede k šíření charakteristických prostředků současného publicistického stylu (srov. názvy jako *model, stimul, trend, parametr, optimální* ap.), o **zkracování slov** a šíření zkratk jako projevu ekonomie vyjadřování[28] a mn. j.

5. Obrátme se nyní k shrnujícím závěrům, které nám připomenou jádro výkladů, k nimž jsme volili ilustrační materiál ze všech rovin jazykové stavby:

a) Systém každého živého jazyka je v neustálém pohybu; mění se proto neustále i norma spisovného jazyka.

b) Vedle prvků v dané době konstantních, stálých, existují prvky ustupující a prvky nově vznikající, nastupující; zvláště těmto inovacím je třeba věnovat pozornost.

c) Vývoj jazyka probíhá skrze varianty. V dané etapě jazykového vývoje, vývoje jeho normy mohou být některé varianty rovnocenné (i když není možno ani u nich vyloučit latentní tendenci k ústupu nebo k pronikání jedné z variant). Variantnost prostředků vyúsťuje velmi často v jejich stylovou diferenciaci nebo někdy i ve významovou specifikaci. Funkční a stylová diferenciaci prostředků je složitější a jemnější ve vyšších rovinách jazykové stavby; v rovině hláskové a tvarové stavby jde zpravidla o rozdíl mezi hovorovou nebo knižní platností na straně jedné a neutrální na straně druhé.

d) Úkolem jazykovědců je studovat vývojové procesy v současném jazyce a odhalovat dynamiku synchronního jazykového systému.

e) Kodifikace spisovné normy musí být založena na důkladném vědeckém poznání spisovné normy a její dynamiky. Při hodnocení prostředků musí přihlížet k současným vyjadřovacím potřebám i se zřetelem k vzrůstající funkční a stylové diferenciaci spisovného, resp. vůbec národního jazyka (souvisící i s měnícím se charakterem veřejné řečové komunikace).

f) Prohloubené poznání spisovné normy, její dynamiky i vnitřní rozvrstvenosti s opřením o propracovanou kodifikaci je náročnější než pouhé poznání tzv. jazykové správnosti. Předpokládá i trvalé jazykové výchovné působení na uživatele spisovného jazyka.

[1] Srov. čl. J. Běliče *Patnáct let spisovné češtiny v samostatném státě*, [NŘ 51, 1968, 257n.](#)

- [2] O pojmu současný jazyk srov. Al. **Jedlička**, *K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny*, Slavica Pragensia VII, 1965, 14; nově K. **Hausenblas**, *K pojetí „současného jazyka“*, [SaS 29, 1968, 348n.](#)
- [3] Srov. Al. **Jedlička**, *O studiu současných spisovných jazyků slovanských a problematice variantnosti normy*, [SaS 29, 1968, s. 113n.](#)
- [4] Soubor statí B. **Havránka** s touto tematikou obsahuje sb. *Studie o spisovném jazyce*, 1963.
- [5] V. **Mathesius**, *O požadavku stability ve spisovném jazyce*, sb. *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932, 28n.
- [6] M. **Dokulil**, *Tvoření slov v češtině 1 (Teorie odvozování slov)*, 1962; **Kolektiv**, *Tvoření slov v češtině 2 (Odvozování jmen podstatných)*, 1966.
- [7] J. **Vachek**, *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, 1968.
- [8] *Travaux linguistique de Prague 2*, 1965 (tam zvláště statí Fr. **Daneše** a J. **Vachka**; česky psal o centru a periférii jazykového systému Fr. Daneš v *Jazykovědných aktualitách 1965*, č. 2–3.
- [9] Názvem běžně *mluvený jazyk* označuji oblastně diferencovanou nespisovnou podobu jazyka nadnářeční povahy užívanou jako základní v projevech běžně dorozumívací stylové oblasti.
- [10] O variantnosti spisovné normy srov. Al. **Jedlička** v [čl. cit. v pozn. 3.](#)
- [11] Podrobnou charakteristiku tvaroslovné soustavy srov. v statích Al. **Jedličky** a M. **Dokulila** ve sb. *O češtině pro Čechy* (2. vyd. 1963), s. 102 n. a 210n.
- [12] Al. **Jedlička**, *Z problematiky normy a kodifikace spisovné češtiny. 1. Infinitiv sloves typu péci, říci.* [NŘ 47, 1964, 14n.](#)
- [13] K. **Hausenblas**, *Vývoj předmětového genitivu v češtině*, 1958.
- [14] J. **Porák**, *Je vidět Sněžku / Je vidět Sněžka*, [NŘ 45, 1962, 1n.](#)
- [15] K. **Svoboda**, *Vztažné věty s nesklonným co*, [NŘ 50, 1967, 1n.](#)
- [16] Al. **Jedlička**, *K charakteristice syntaxe současné spisovné češtiny*, Slavica Pragensia X, 1968, 143n.
- [17] M. **Jelínek**, *Syntaktické tendence odborného stylu*, [Československý časopis terminologický 2](#), 1963, 65n.
- [18] Tato správná didaktická zásada byla zdůrazněna už v tezích o užití nových směrů lingvistických na školách středních, předložených Pražským lingvistickým kroužkem 1. sjezdu slovanských filologů v Praze r. 1929, srov. jejich přetisk v [NŘ 51, 1968, 156.](#)
- [19] Al. **Jedlička**, *K Jazykové výstavbě textu v moderní próze*, sb. *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury 12*, 1968, 43n.
- [20] J. **Filipec**, *Byl to můj přítel, který...*, [NŘ 38, 1955, 193n.](#)

[21] O větách se spojovacími výrazy *jestliže, zatímco, aby, když* srov. Fr. **Daneš** v [NŘ 46, 1963, 113 n.](#), o větách se *zatímco* ve srovnání s větami s *kdežto* K. **Hausenblas** ve sb. *Studie ze slovanské jazykovědy 1958*, 133n.

[22] Al. **Jedlička**, *Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacím systému*, sb. *Slavica Pragensia XI*, 1969.

[23] M. **Helcl**, *Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby*, [SaS 24, 1963, 29 n.](#) (tam další literatura).

[24] Souhrnnou charakteristiku slovní zásoby současné spisovné češtiny jsem podal ve sb. *Slavica Pragensia VII*, 1965, 13n.

[25] Fr. **Daneš**, *Vývoj češtiny v období socialismu*, sb. *Problémy marxistické jazykovědy 1962*, 327.

[26] Vl. **Mejstřík**, *Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost*, [NŘ 48, 1965, 1n.](#)

[27] O procesu determinologizace srov. Al. **Jedlička**, *Česká jazykověda a jazyk a styl novin*, *Novinářský sborník 10*, 1965.

[28] J. **Hrbáček**, *Zkratky a lexikální systém*, sb. *Slavica Pragensia X*, 1968, 275n.

[Naše řeč, ročník 52 \(1969\), číslo 2-3, s. 79-94](#)